

Tefsir Araştırmaları Dergisi
Nisan / 2018, Cilt: 2, Sayı: 1, ss. 74-99.

(Gönderim Tarihi: 11 Mart 2018 Kabul Tarihi: 08 Nisan 2018)

DOI NUMARASI: 10.31121/tader.404190

YAYIN TARİHİ: 20.04.2018

ABDULLAH BOSNEVÎ VE TEFSİR RİSALELERİ*

Prof. Dr. Hidayet Aydar¹

Özet

Osmanlı döneminin önemli âlimlerinden biri olan Abdullah Bosnevî'yi konu alan bu çalışmamızda, müellifin Tefsir çalışmaları ele alınacaktır. Bosnalı olan âlim, hayatının büyük bir kısmını başta İstanbul ve Konya olmak üzere Anadolu'da geçirmiştir. Bilhassa Tasavvuf alanında öne çıkmıştır. Bununla beraber muhtelif sure ve ayet tefsirleri de yapmıştır. Çalışmamızda bu eserler üzerinde durulacaktır. Risalelerin durumuna göre bazıları hakkında daha detaylı bilgi verilirken, bir kısmı kısa tanıtılacaktır. Her bir risalenin uzun uzadıya tanıtılması boyutu itibariyle normal bir makalenin standartlarını aşacağı için bundan sakınılmıştır. Burada öncelenen husus, Bosnevî'nin tefsirle ilgili risalelerinin tanıtımıdır. Bunun yanında hayatı, tasavvuf anlayışı, tefsirdeki yöntemi gibi konularda da kısa bazı bilgiler verilecektir. Bosnevî'nin tefsirleri daha ziyade tasavvufi bir neşveyle yazıldığı için çalışmada kısaca İşârî Tefsir hakkında da bilgi sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Abdullah Bosnevi, hayatı, tasavvuf, işârî tefsir, tefsir risaleleri.

Abdullah Bosnevi and His Tafsir Treaties

Abstract

This article is about one of the pioneer scholars of Ottoman era, Abdullah Bosnevi and his *tafsir* studies. The scholar who is from Bosnia spent most of his life in Anatolia, especially in Istanbul and Konya. He stood out in the field of sufism. On the other hand, he is the author of various Quranic *sura* and *ayat tafsi*rs. The main focus of our article is his *tafsirs*. Depending on the condition of *tafsir*, the works are either elaborated on or mentioned briefly. We avoided going into detail with all *tafsirs* since it would exceed the standard length of an article. Our primary goal is to introduce Bosnevi's treaties written on *tafsir*. Besides, the article features some brief information on his life, approach to sufism and *tafsir* methodology. Because of the fact that his *tafsirs* are written with his sufi tendencies, we briefed on *Ishari tafsi*r tradition as well.

Keywords: Abdullah Bosnevi, his life, Sufism, Ishari tafsir, tafsir treaties

---

* Bu makale "İthenticate" intihal tarama programında taranmış ve intihal içermediği tespit edilmiştir.

¹ Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi. hidayetaydar@yahoo.com.

Giriş

Abdullah Bosnevî'nin tefsir risalelerine geçmeden önce, kısaca tefsirin tanımını vermenin, ardından işârî tefsir hakkında özet bir bilgi sunmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Tefsir deyince, Kur'an ayetlerinin daha rahat anlaşılmasını sağlayacak açıklamalar, yorumlar akla gelir. Bu açıklama ve yorumlar insan gücü ve Arap dilinin imkânları ölçüsünde ilâhî murada delâlet edecek şekilde olmalıdır. İşte bu çerçevede içinde Kur'an metninin içerdiği manaları ortaya koyma faaliyeti, "tefsir" olarak isimlendirilmektedir.²

Hız. Peygamber döneminden itibaren ilgili âlimler Kur'an'ı tefsir etmeye, âyetler çerçevesinde ilâhî muradı ortaya koymaya ve insanların onu anlamalarını sağlamaya çalışmışlardır. Bunun neticesinde pek çok tefsir kitabı ortaya çıkmıştır.

Âlimlerimiz öteden beri Kur'an ayetlerini tefsirde esas alınan hareket noktasına göre tefsirleri çeşitli tasniflere tabi tutmuşlar ve bunları muhtelif başlıklar altında değerlendirmişlerdir. Bu cümleden olarak, Hız. Peygamber, sahabe ve tabiundan gelen rivayetleri esas alarak yapılan tefsirlere rivâyet,³ Arap dili ve belâgati, edebiyat, mantık, kıyas ve daha başka pek çok ilme istinaden ve aklî yorumlar yapmak suretiyle oluşturulan tefsire de dirâyet tefsiri denmektedir.⁴ Ağırlıklı bir şekilde Arap dili ve belâgatiyle ilgili konuların işlendiği lügavî tefsirler, fikhî konuların ele alındığı ve

---

² Muhammed b. Ahmed İbn Cüzey el-Kelbî, *et-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl*, (Dabt: Muhammed Sâlim Hâşim), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1415/1995, I, 9-10; Ebû Hayyân el-Endülüsî, *el-Bahrü'l-Muhîr*, (Tahk. Adil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvid), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1413/1993, I, 121; Bedruddin Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, (Tahk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Mektebetu Dâri't-Turâs, Kâhire ts., I, 13; Muhammed b. Süleyman el-Kafiyeci, *et-Tefsîr li Kavâidi ilimi't-Tefsîr*, (Tahk. Nasır b. Muhammed el-Matrudi), Daru'r-Rifai li'n-Neşr ve't-Tevzi', Riyad 1410, s. 150; Ebu'l-Fadl Celaluddin Abdurrahman es-Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, (Tahk. Merkezu'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye), el-Memleketu'l-Arabiyyeti's-Suûdiyye, Mecmau'l-Melik Fehd li't-Tibaeti'l-Mushafi's-Şerif, ts., VI, 2261-2265; Ebu'l-Beka Eyüp b. Musa el-Huseynî, *el-Kulliyat*, Müessesetu'r-Risale, Beyrut 1419/1998, s. 260; Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *İlmu't-Tefsîr*, Kâhire, Dâr'l-Maârif, ts., s. 6; Muhammed Abdulazim ez-Zerkânî, *Menâhilu'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, (Tahk. Fevvâz Ahmed Zemerlî), Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrût 1415/1995, II, 6-7; Carra de Vaux, "Tefsîr", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, XII/I, 117-118; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1983, s. 214; Abdülhamit Birışık, "Tefsîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, cilt 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, (ss. 281-290) s. 281-282.

³ Bkz. Zekerîya Pak, "Rivâyet Ağırlıklı Tefsirler", *Tefsîr*, (Editör: M. Akif Koç), Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s. 175-176.

⁴ Fethi Ahmet Polat, "Dirâyet Ağırlıklı Tefsirler", *Tefsîr*, (Editör: M. Akif Koç), Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s. 189.

hükümlerin istinbât edildiği ahkâm tefsirleri, mezhebi ve itikâdî konuların öne çıkarıldığı kelâmî (mezhebi) tefsirler, ilmî konuların incelendiği ilmî (bilimsel) tefsirler ve bu arada daha ziyade ayetlerin bâtinî boyutunu irdeleyen işârî tefsirler de farklı tefsir türleri olarak zikredilmektedir.

A - Bir Tefsir Çeşidi Olarak İşârî Tefsir

Bizim burada Bosnevî ekseninde üzerinde duracağımız işârî/tasavvufî tefsir de tefsirin bir çeşidi olarak addedilmektedir. Bu tefsir türünde remizler, sembolik ifadeler, sûfî yaklaşımlar önem arz etmektedir. Buna göre işârî tefsir, mükâşefe, ilham ya da sezgi yollarından biriyle süluk erbabının zihnine/gönlüne doğan bilgilerle ve zâhir manayla bağdaştırılması mümkün olmayan bir tarzda Kur'an ayetlerinin bir kısmını veya tamamını yorumlama yönteminin adı olmaktadır.⁵ Bu yöntemle Kur'an'ı tefsir edenler, ayetlerin zâhir manasının ötesinde, o mananın derûnunda saklı olan bir takım gizli manaların bulunduğunu, ayetin lafzının bu manaları sembolize ettiğini, manevî bir işaretle bu manaları keşfettiklerini söylerler.⁶

Bir örnek olması açısından “İbrahim ve İsmail’e, tavaf edenler, kendini ibadete adayanlar, rukû ve secde edenler için evimi temizlemelerini emretmiştik...” anlamına gelen (وَعَهْدْنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ أَنَّ طَهِّرَا بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ) şeklindeki Bakara Suresi 125. ayeti verebiliriz. Burada zâhirde İbrahim ve İsmail’den, Kâbe’yi temizlemeleri istenmektedir. Ancak Kuşeyrî (v. 465/1072), buradaki Kâbe’den kastın “kalp” olduğunu, onu temizlemenin de günahlardan arındırma anlamına geldiğini söylemiştir.⁷

⁵ Bkz. Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed İbn Acibe, *el-Bahru'l-Medîd fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Mecid*, (Tahk. Ahmed Abdullah el-Kireşî Ruslan), el-Kahire 1419/1999, I, 49-50; Muhammed Abdulazim ez-Zerkânî, *Menâhilu'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'an*, (Tahk. Fevvâz Ahmed Zemerli), Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrût 1415/1995, II, 66-67; Süleyman Ateş, *İşâri Tefsir Okulu*, Yeni Ufuklar neşriyat, İstanbul 1998, s. 19; Süleyman Uludağ, “İşârî Tefsir”, (*DİA*), cilt 23, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, (ss. 424-428), 424-425; Polat, “Dirâyet Ağırıklı Tefsirler”, *Tefsir*, 204; Mahmut Ay, “İşâri Tefsiri Yeniden Düşünmek”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, sayı 24, (ss. 103-148), s. 105; Abdurrahim Ahmed Zukka, “el-İtticâhu'l-İşârî fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerim, Mefhûmuhu ve Neş'etuhu ve Edilletuhu ve Şur ve Edilletuhu ve Şurûtuhu ve Davâbituh”, *el-Mecelletu'l-Urduniyye fi Dirâsâti'l-İslâmiyye*, III, aded 1, 1428/2007, (ss. 175-193), 176; Hüseyin Ali Ukkâş, “et-Tefsîru's-Sûfî el-İşârî li'l-Kur'âni'l-Kerim: Menhecü'l-İstinbât ve'd-Dilâle el-Cedîde (Kelimetu'l-Ard Nemûzecen)”, *Mecelletu'l-Ulûmi'l-İnsâniyye ve't-Tatbikiyye*, sayı 17, 2008, (ss. 43-74), 43.

⁶ Ateş, *İşâri Tefsir Okulu*, s. 19; Uludağ, “İşârî Tefsir”, XXIII, 424-425; Polat, “Dirâyet Ağırıklı Tefsirler”, *Tefsir*, s. 205.

⁷ (الامر في الظاهر بتطهير البيت والاشارة من الآية الى تطهير القلب). Ebu'l-Kasım Abdulkarim el-Kuşeyrî, *Tefsiru'l-Kuşeyrî Letâifü'l-İşârât*, (Vad': Abdullatif Hasan Abdurrahman), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut

“Şüphesiz ki insanların ibadet etmeleri için yeryüzünde bina edilmiş ilk mabed, Mekke’de bulunan Kâbe’dir” anlamına gelen (إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى) şeklindeki Al-i İmrân Suresi 96. ayeti de buna verilebilecek örneklerdendir. Ayetin zahirinden “ilk ev”in, Mekke’deki beytullah olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim müfessirler bu şekilde açıklamışlardır. Fakat ilk mutasavvıf müfessirlerden biri olan Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî (v. 293/896) ayette geçen “ilk ev”i, bâtın manada “Hz. Peygamber” olarak değerlendirmiştir.⁸

Yine işârî tefsirlerde “ayakkabımı çıkar” anlamına gelen (فَأَخْلَعْ نَعْلَيْكَ) şeklindeki Taha Suresi 12. ayette geçen “nalın”, yani ayakkabı, “evlâdu iyâl dâhil dünya ve dünyaya ait her şey, kâinattaki her şey”; “ayakkabımı çıkar” emri ise, “dünya ve dünyaya ait her şeyi terk et” şeklinde değerlendirilmiştir.⁹

Öteden beri bazı âlimler bu anlayış çerçevesinde Kur’an’ı tefsir etmişlerdir. Bu şekilde Kur’an’ı tefsir edenlerin ilki olarak genelde Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî kabul edilir. Bundan sonra Ebû Abdirrahman es-Sülemî (v. 412/1021), Abdülkerim el-Kuşeyrî (v. 465/1072), Ruzbihân el-Baklî (v. 606/1209) Şihâbuddin Sühreverdi, (v. 632/1234), Muhyiddin İbn Arabî (v. 638/1240), Necmüddin Dâye (v. 654/1256), Abdurrezzak el-Kaşani (v. 736/1335), Alâuddin es-Semerekandi (v. 860/1456)(?), Hüsamuddin el-Bitlisi (v. 900/1494), Hüseyin el-Kâşifî (v. 910/1505), Nimetullah Nahcevânî (v. 920/1515), Aziz Mahmud Hüdâyî (v. 1038/1628), İsmail Hakkı Bursevî (v. 1137/1725) gibi âlimler işârî/tasavvufî neşve ile Kur’an’ı tefsir edenler arasında sayılmaktadırlar.

İşârî neşveyle tefsir yazan âlimlerden biri de burada üzerinde duracağımız âlim Abdullah Bosnevî’dir. Burada kısaca hayatı ve tefsir risaleleri üzerinde durulacaktır.

1428/2007, I, 68. Ayrıca bkz. Muhammet Vehbi Dereli, “İşârî Tefsirin Geçerliliği ve Problemleri Üzerine”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 34 2011, (ss. 129-147), s. 135-136.

⁸ (وباطنها الرسول، يؤمن به من اثبت الله في قلبه التوحيد من الناس). Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-Azîm*, (Tahk ve Dabt: Taha Abdurraûf Sa’d-Sa’d Haan Muhammed Ali), Dâru’l-Harem li’t-Turâs, Kâhira 2004, s. 125. Ayrıca bkz. Ateş, İşârî Tefsir Okulu, s. 71.

⁹ Bkz. Ebu Abdirrahman Muhammed b. El-Hüseyin el-Ezdî es-Sülemî, *Hakâiku’t-Tefsîr Tefsîru’l-Kur’ânî’l-Azîz*, (Tahk. Eyyid Amrân), Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrût 1421/2001, I, 436; Ebu İshak es-Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân (Tefsîru’s-Sa’lebî)*, (Dirase ve Tahk. Ebû Muhammed b. Aşûr), Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrût 1422/2002, VI, 240; el-Kuşeyrî, *Tefsîru’l-Kuşeyrî Letâifü’l-İşârât*, II, 255; Ebû Muhammed Sadruddin Ruzbihân el-Baklî, *Arâisü’l-Beyân fi Hakâiki’l-Kur’ân*, (Tahk. Ahmed Ferid el-Mezîdî), Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrût 2008/1429, II, 480; Ahmed b. Ömer Necmüddin el-Kubrâ, *et-Te’vilâtü’n-Necmiyye fi’t-Tefsîri’l-İşârî es-Sûfiyye*, (Tahk. Ahmed Ferid el-Mezîdî), Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrût 2009, IV, 189; Muhyiddin İbnü’l-Arabî, *Rahmetün mine’r-Rahmân fi Tefsîri ve İşârâti’l-Kur’ân*, (Cem’: M.Mahmud el-Ğurâb), Dimaşk 1410/1989, III, 77. Ayrıca bkz. Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, s. 97-98.

B - Abdullah Bosnevî'nin Hayatı, Fikirler ve Tefsir Risaleleri

Önemli bir mutasavvıf olması yanında aynı zamanda mâhir bir müfessir olan Abdullah Bosnevî'nin¹⁰ tefsir yönü yakın zamana kadar ne yazık ki pek işlenmemiş; ilim çevrelerinde gereken ilgiyi görmemişti. Ancak yakın zamanlarda bazı çalışmaların yapıldığını görmek mümkündür. Ali Ekber Ziyai'nin, "Abdullah Bosnevî Efendi (ö. 1054/1644) ve 'Sırr-i Yakîn' Risalesi"¹¹ ile Mehmet Akif Alpaydın'ın "Abdullah Bosnevî'nin Tefsir Risâleleri ve Türkçe Âdiyât Sûresi Tefsîri" adındaki makaleleri bu meyanda zikredilebilir. Gerçi daha önceleri Abdullah Kartal da gerek tezinde, gerekse bazı makalelerinde Bosnevî'nin Tefsir yönü hakkında bilgiler vermişti. Ancak Kartal'ın alanının Tasavvuf olması, bu alanı Tefsir açısından bakir kılıyordu. Biz, Bosnevî'nin tefsir yönünün daha fazla çalışmalara konu edilmesi gerektiğine inanıyoruz. Bu çalışma da Bosnevî'nin ve tefsir risalelerinin tanıtılmasına bir nebze katkı sağlamak maksadıyla ele alınmıştır.

1 - Abdullah Bosnevî'nin Kısaca Hayatı

Aslen Bosnalı olan Abdullah Bosnevî, bugünkü Bosna-Hersek Cumhuriyeti'nin başkenti Bosna'da dünyaya gelmiştir.¹² Doğum tarihi hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Verilen bilgilere göre 980/1570'li yıllarda doğmuş olmalıdır.¹³ Bosna o zamanlar Osmanlı Devleti'nin önemli bir merkezi idi. İlköğrenimini Bosna'da yaptıktan sonra önemli bir ilim merkezi olan İstanbul'a gelmiş ve orada dönemin ünlü âlimlerinden İslâmî ilimler eğitimi almıştır.¹⁴ Daha sonra Tasavvuf konularına ilgi duyan Bosnevî, o zamanlar tasavvuf açısından önemli bir mekân olan Bursa'ya gitmiş

¹⁰ Bkz. Muhammed b. Muhammed el-Bosnevî el-Hancî, *el-Cevheru'l-Esnâ fi Terâcimi Ulemâi ve Şuarâi Bosna*, (Tahk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv), Dârü Hecer, 1413/1992, s.124.

¹¹ Ali Ekber Ziyai, "Abdullah Bosnevî Efendi (ö. 1054/1644) ve 'Sırr-i Yakîn' Risalesi", *Misbah*, Sonbahar 2014, Yıl 3, sayı 9, (ss. 81-96), s. 81-95.

¹² İsmail el-Bağdadi, *Hediyyetu'l-Arifin Esmâ'l-Müellifin ve Asaru'l-Musannifin*, Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, I, 476-477; Hayruddin ez-Zirikli, *el-A'lam Kamusu't-Teracim li Eşheri'r-Ricali ve'n-Nisai mine'l-Arabi ve'l-Must'ribine ve'l-Musteşrikin*, Daru'l-İlm li'l-Mellayin, Beyrut 2002, IV, 101; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Ankara 2009, I, 43-46; Ömer b. Rıza Kehhale, *Mu'cemu'l-Müellifin*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut ts., I, 476-477; el-Hancî, *el-Cevheru'l-Esnâ fi Terâcimi Ulemâi ve Şuarâi Bosna*, s.124; Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, s. 237; Abdullah Kartal, *Abdullah Bosnevî ve Merâtib-i Vücûd İle İlgili Bir Risalesi*, (Yüksek Lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, s. 2.

¹³ Kartal, *Abdullah Bosnevî ve Merâtib-i Vücûd İle İlgili Bir Risalesi*, s. 2.

¹⁴ İsmail el-Bağdadi, *Hediyyetu'l-Arifin*, I, 476-477; ez-Zirikli, *el-A'lam*, IV, 101; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 43-46; Kehhale, *Mu'cemu'l-Müellifin*, I, 476-477; el-Hancî, *el-Cevheru'l-Esnâ fi Terâcimi Ulemâi ve Şuarâi Bosna*, s.124; Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, s. 237; Kartal, *Abdullah Bosnevî ve Merâtib-i Vücûd İle İlgili Bir Risalesi*, s. 2; Mustafa Kara, "Abdullah Bosnevî", *DİA*, İstanbul 1988, I, (ss. 87-88), s. 87.

ve orada Bayramiyye tarikatının¹⁵ Melamilik¹⁶ kolunun ileri gelen şeyhlerinden Hasan Kabaduz'a (v. 1010/1601) intisap etmiştir.¹⁷ Böylece tasavvuf hayatına girmiş olan Bosnevî, kısa bir zaman içinde İkinci Dönem Melâmîleri olarak bilinen Bayramî Melâmîleri'nin önde gelen temsilcilerinden biri olmuştur. Bu arada Şeyh Abdülmecid Halvetî'den de bolca istifade etmiştir. Bosnevî çıktığı hac yolculuğunda, önce Mısır'a, oradan da Hicaz'a gitmiş, oralardaki âlimlerle görüşmüş ve Arap coğrafyasında Melâmîliğin tanınmasını sağlamıştır.¹⁸ Dönüşünde bir süre Şam'da ikamet etmiş, burada Muhyiddin İbn Arabî'nin (v. 638/1240) türbesi yakınlarına yerleşmiş, toplumla ilgisini keserek bir süre inzivaya çekilmiştir.¹⁹ Daha sonra Konya'ya gelen müellif, hayatının geri kalan kısmını burada geçirmiştir. Müellif, Hadis, Fıkıh ve Tefsir alanında bazı çalışmalar yapmış, bilhassa Tasavvuf alanında birbirinden değerli eserler vermiştir. Müellif Bosnevî, 1054/1644 yılında ikamet etmekte olduğu Konya'da vefat etmiştir.²⁰ Mezarı Konya'da Sadreddin Konevî'nin (v. 673/1275) kabrinin yanında bulunmaktadır.

Abdullah Bosnevî'nin tasavvufî düşünce açısından en önemli özelliği, İbnü'l-Arabî'nin Fusûsu'l-Hikem adlı önemli eserini *Şerhu Fusûsu'l-Hikem*²¹ adıyla tercüme ve şerh etmiş olmasıdır.²² Bu eser, onun İslam ülkelerinde “Şârihu'l-Fusûs” lakabıyla tanınmasına sebep olmuştur. Kâtip Çelebi başta olmak üzere birçok âlim, Fusûs şerhinden övgüyle bahseder. Bu şerh, vahdet-i vücud düşüncesinin temel istilahlarını ele

¹⁵ Bkz. Fuat Bayramoğlu-Nihat Azamat, “Bayramiyye”, *DİA*, İstanbul 1992, V, (ss. 269-273), s. 269-273.

¹⁶ Bkz. “Melâmiyye”, *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, (ss. 25-35), s. 25-35.

¹⁷ İsmail el-Bağdadi, *Hediyetu'l-Arifin*, I, 476-477; ez-Zirikli, *el-A'lam*, IV, 101; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 43-46; Kehhale, *Mu'cemu'l-Müellifin*, I, 476-477; Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, s. 237; Abdullah Kartal, “Bursa'da Bosnalı Bir Melami Abdullah Bosnevi Hayatı, Eserleri ve Bir Kasidesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, sayı 6, cilt 6, Bursa: 1994, (ss. 297-312), s. 298; Bekir Tatlı, “Fusûsu'l-Hikem Şarihi Abdullah Bosnevî'ye (ö. 1054/1644) Ait Bir Risale: er-Risâle fî Temessüli Cibrîl”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 6 (2005), sayı: 15, (ss. 301-310), s. 301-302; Kara, “Abdullah Bosnevî”, *DİA*, I, 87.

¹⁸ Kartal, “Bursa'da Bosnalı Bir Melami Abdullah Bosnevi Hayatı, Eserleri ve Bir Kasidesi”, 298; ayn. müel., *Abdullah Bosnevî ve Merâtib-i Vücûd İle İlgili Bir Risalesi*, s. 3-4.

¹⁹ el-Bağdadi, *Hediyetu'l-Arifin*, I, 476-477; ez-Zirikli, *el-A'lam*, IV, 101; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 43-46; Kehhale, *Mu'cemu'l-Müellifin*, I, 476-477; Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, s. 237; Kartal, *Abdullah Bosnevî ve Merâtib-i Vücûd İle İlgili Bir Risalesi*, s. 4.

²⁰ el-Bağdadi, *Hediyetu'l-Arifin*, I, 476-477; ez-Zirikli, *el-A'lam*, IV, 101; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 43-46; Kehhale, *Mu'cemu'l-Müellifin*, I, 476-477; el-Hancı, *el-Cevheru'l-Esnâ fî Terâcimi Ulemâi ve Şuarâi Bosna*, s.125; Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, s. 237; Kartal, *Abdullah Bosnevî ve Merâtib-i Vücûd İle İlgili Bir Risalesi*, s. 4.

²¹ Bkz. Kara, “Abdullah Bosnevî”, *DİA*, I, 87; Mahmud Erol Kılıç, “Fusûsü'l-Hikem”, *DİA*, XIII, İstanbul 1996, (ss. 230-237), s. 232-233.

²² Bkz. M. Mustafa Çakmaklıoğlu, “Abdullah Bosnevî'nin *Fusûsu'l-Hikem* Şerhinde Velayet Düşüncesi”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, cilt II, 2014, (ss. 126-146), s. 126-146.

olarak on iki bab hâlinde inceler.²³ Eseri, Osmanlılar döneminde biri Bulak'ta (1252/1837), diğeri de İstanbul'da (1290/1874) olmak üzere iki defa basılmıştır. O, aynı zamanda Mevlana'nın Mesnevisine de bir şerh yazmıştır.²⁴

Abdullah Bosnevî, oldukça iyi bir eğitim almış olmalıdır. Zira kendi ana dili yanında Arapça, Farsça ve Türkçe dillerinin üçüne de eser verecek kadar hâkim ve vâkîf idi. Bunların yanında ayrıca başta Tefsir, Hadis olmak üzere muhtelif şer'î ilimlerde de geniş bilgiye sahip bulunuyordu. Edebiyat alanında da söz sahibi olan Bosnevî'nin asıl şöhret bulduğu alan Tasavvuf idi. Tasavvufî konulara hâkimiyeti sayesinde Tasavvuf âleminde önemli bir yer elde ettiği gibi, ayrıca mensubu olduğu Melâmîliğin yayılmasında da etkili olmuştur.

2 - Bosnevî'nin Tasavvufî Fikirleri

Abdullah Bosnevî vahdet-ı vücud düşüncesini tasavvuf kültürü içinde temsil eden en önemli mutasavvıflardan biri olarak kabul edilir. Sadreddin Konevî'nin görüş ve düşüncelerinden etkilenmiş olan²⁵ Bosnevî'ye göre, kimilerinin ileri sürdüğü gibi tasavvuf inançları Kur'ân'a ve İslam görüşlerine ters değildir. Ona göre İslam şariatının uygulamaları, tasavvufu kaynaştırılırsa daha kolay yayılır. İslam dininin, yalnız belli ibadet kurallarına bağlanmayı, şekilci bir yaşamı gerektirmediğini belirten Bosnevî'ye göre, özünü Allah sevgisiyle aydınlatmayan bir din kurumu insanın tekâmülüne yardımcı olamaz. Abdullah Bosnevî, hakikate ulaşmanın tek yolu olarak içe kapanmayı görmektedir. Bu münzevilik, kişiyi tüm gelip geçici varlıklara temayülden kurtarır. Tasavvufun öngördüğü sevgiyle din kuralları uzlaştırılınca mutluluğa ulaşılır. Mutluluk

²³ Bkz. Abdullah Kartal, "Türkçe İlk Fusûs'u'l-Hikem Şerhi: Tecelliyâtü Arâisi'n-Nusûs fî Manassâti Hikemi'l-Fusûs", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 8, cilt 8, 1999, (ss. 305-315), s. 306-315.

²⁴ Bkz. Ali Çoban, "Klasik Bir Tasavvufî Eser Olarak Mesnevî Ve Bosnalı Şârihleri: Sûdî Bosnevî, Ali Dede Bosnevî Ve Abdullah Bosnevî", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 42, 2016, (ss. 239-254), s. 248-251; Mehmet Özdemir, "Bosnalı Abdullah Efendi'nin 'Şerh-i Beyt-i Mesnevî'si'", *International Journal of Social Science*, Number: 62, Winter I 2017, (pp. 171-181), s. 171-181).

²⁵ Bkz. Abdullah Kartal, "Sadreddin Konevi'nin Osmanlı Düşüncesine Etkisi: Abdullah Bosnevi Örneği", *II Uluslararası Sadreddin Konevi Sempozyumu Bildirileri*, 6- 8 Ekim 2011, Konya, (Editör: Hasan Yaşar), Baskı Yılı Mart 2014, (ss. 138-142), s. 138-141.

ruh âleminde dir. Ruh ölümsüzdür, gövde ölümlüdür. Ölüm ruhun gövdeden ayrılıp geldiği ilahi kaynağa dönmesidir...²⁶

3 - Bosnevî'nin Tefsirle İlgili Eserleri

Müellifimiz Bosnevî'nin 60'tan fazla eser yazdığı belirtilmektedir.²⁷ Bu eserlerin bir kısmı bibliyografya kitapları ile hayatından bahseden eserlerde ve hakkında yapılmış tezlerde zikredilmektedir.²⁸ Biz aşağıda bunlardan sadece Tefsir ilmiyle ilgili olanları vereceğiz.²⁹

1 – *Sirru Taayyüni Kavlihi Teâlâ* “*va'bud Rabbeke Hattâ Ye'tiyeke'l-Yakîn* (سر تعين قوله تعالى واعبد ربك حتى يأتيك اليقين). Eser Farsçadır ve “sana yakîn gelene kadar Rabbin'e kulluk yapmaya devam et!” anlamındaki Hicr Suresi 99. ayette geçen “yakîn”in anlamı üzerinde durmaktadır. 12 sayfa civarında olan kitabın bir nüshası vardır o da Cârullâh Efendi numara 2129/2'de 29b-35a arasında bulunmaktadır.³⁰ *Hediyyetü'l-Ârifîn*'de (سر اليقين في تفسير آية واعبد ربك حتى يأتيك اليقين) şeklinde geçmektedir.³¹ Bosnevî bu risalesinde ayette geçen (اليقين)den kastın, iddia edildiği gibi “ölüm” olmadığını, bunun tasavvuf erbabınca “kadiniin müşahede-i aynı” olarak nitelendirildiğini belirtiyor. Eser üzerinde Ali Ekber Ziyai, “Abdullah Bosnevî Efendi (ö. 1054/1644) ve ‘Sırr-i Yakîn’ Risalesi” adıyla bir çalışma yayınlamıştır.³² Bazı eser

²⁶ Geniş bilgi için bkz. Birgül Bozkurt, “Abdullah Bosnevî'nin Vahdet-i Vücûda Dair Bir Risalesi ya da Kitâbü Tehakkuk”, *İslâmî İlimler Dergisi*, Yıl 11, Cilt 11, Sayı 1, Bahar 2016, (ss. 47-66), s. 50-64; Derya Çakır Baş, “Abdullah Bosnevî'nin Tecelliyâtü arâisi'n-nusûs'unda Teşbih ve Tenzihe Dair Görüşleri”, *Tasavvuf ilmi ve akademik araştırma dergisi*, 31, 2013/1, (ss. 33-56), s. 33-56. Ayrıca bkz. Kartal, “Sadreddin Konevi'nin Osmanlı Düşüncesine Etkisi: Abdullah Bosnevi Örneği”, s. 138-141.

²⁷ Bkz. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 43-46. Ayrıca bkz. Bursalı Mehmet Tahir, “Şarih-i Fusûs Abdullah Bosnevî”, *Sırat-i Mustakim*, VI, adet: 137, 20, Rebiulahir 1326, (ss. 104-105), 104-105; el-Hancî, *el-Cevheru'l-Esnâ fî Terâcimi Ulemâi ve Şuarâi Bosna*, s. 125-130; Kartal, “Bursa'da Bosnalı Bir Melami Abdullah Bosnevî Hayatı, Eserleri ve Bir Kasidesi”, s. 299-304; Ziyai, “Abdullah Bosnevî Efendi (ö. 1054/1644) ve ‘Sırr-i Yakîn’ Risalesi”, s. 81-85.

²⁸ Bkz. Mustafa b. Abdillâh Hacı Halife Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunun an Esami'l-Kutubi ve'l-Fünun*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut ts., II, 1263; el-Bağdadi, *Hediyyetu'l-Arifîn*, I, 476-477; ez-Zirikli, *el-A'lam*, IV, 101; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 43-46; Kehhale, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, I, 476-477; Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, s. 237; Kartal, *Abdullah Bosnevî ve Meratib-i Vücud İle İlgili Bir Risâlesi*, s. 11-28; Kartal, “Bursa'da Bosnalı Bir Melami Abdullah Bosnevî Hayatı, Eserleri ve Bir Kasidesi”, s. 299-304.

²⁹ Ayrıca bkz. Mehmet Akif Alpaydın, “Abdullah Bosnevî'nin Tefsir Risâleleri ve Türkçe Âdiyât Süresi Tefsîri”, AUID 9, Aralık 2017, (ss. 367-385), s. 370-375; Kartal, *Abdullah Bosnevî ve Meratib-i Vücud İle İlgili Bir Risâlesi*, s. 22-25; Kartal, “Bursa'da Bosnalı Bir Melami Abdullah Bosnevî Hayatı, Eserleri ve Bir Kasidesi”, s. 301-303.

³⁰ Ayrıca bkz. Alpaydın, “Abdullah Bosnevî'nin Tefsir Risâleleri ve Türkçe Âdiyât Süresi Tefsîri”, s. 370.

³¹ El-Bağdadi, *Hediyyetu'l-Arifîn*, I, 477.

³² Bkz. *Misbah*, Sonbahar 2014, Yıl 3, sayı 9, s. 81-95.

adlarının sehven yanlış yazıldığı çalışmada, Bosnevî'nin bu eseri hakkında bilgi verilmiş ve eser tercüme edilerek neşredilmiştir.³³

2 – *Risâletu Ref'i'l-Hicâb fî İttisâli'l-Besmeleti bi Fâtihati'l-Kitâb* (رسالة رفع الحجاب (في اتصال البسمة بفتحة الكتاب). 1036/1627 senesinde İznik'te telif edilen eserin dili Arapçadır ve 2 sayfadan ibarettir. Risâle Cârullâh Efendi numara 2129/5'te 47b-48a varakları arasında bulunmaktadır. Bu risâlede Bosnevî, Besmeleyi Fatiha'yla birlikte okumanın ne tür tecellilere mazhar kılacağı anlatılmaktadır. Hamdele ve salveleden sonra ilginç bir rivayet vermektedir. Talha-Mâlik-Mekhûl-Ebûbekir es-Sıddîk kanalıyla gelen rivayete göre Hz. Ebûbekir, yüce Allah'a yemin ederek Muhammed Mustafa'nın kendisine bir haber naklettiğini bildirmektedir. Hz. Peygamber'in bu haberi Cebrail'den aldığına dair yüce Allah'a yemin ettiğinin belirtildiği rivayette Cebrail'in de bunu yüce Allah'a yemin ederek Mikâil'den aldığı ifade edilmektedir. Haberde Mikâil'in de yüce Allah'a yemin ederek bunu İsrâfil'den aldığı açıklanmaktadır. Buna göre Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: Ey İsrâfil, izzetim, celâlim, cömertliğim ve keremim hakkı için, kim bismillâhirrahmânirrahîm'i Fâtiha suresiyle birlikte bir kere okusa... Bundan sonraki kısımda bunu bu şekilde okuyanın ilâhî af ve mağfirete nâil olacağı, yaptığı güzel ibadetlerin makbûl, günahlarının mağfûr olacağı, Allah'ı zikreden dilinin asla ateşte yanmayacağı, kabir azabı, cehennem, kıyamet gününün azabı gibi azaplardan beri olacağı anlatılmaktadır. Yine burada belirtildiğine göre Allah o kişiyi peygamberler ve velilerden önce huzuruna alıp onunla mülâki olacaktır.

Müellif bunları belirttikten sonra kutsi hadiste³⁴ geçtiği üzere besmeleyi Fatiha'yla birlikte okumanın kula sağlayacağı bazı yararları işaret etmektedir. Buna göre kul “bismillâhirrahmânirrahîm” (بسم الله الرحمن الرحيم) dediğinde, Allah, “kulum beni zikretti” der. Kul “elhamdu lillâhi” (الحمد لله) dediğinde, Allah, “kulum beni övdü” der... Uzunca olan hadisi bu şekilde nakletmektedir. Burada verdiği hadis, Hadis ve Tefsir kaynaklarında “Fatiha'yı kendim ve kulum arasında ikiye böldüm” diye başlar ve “kul elhamdu lillâhi rabbi'l-âlemin (الحمد لله رب العالمين) dediğinde...” diye devam eder. Hatta hadiste Fatiha'nın başında besmele zikredilmediği için Hanefiler besmeleyi Fatiha'dan bir ayet kabul etmemişlerdir, daha doğrusu, bismelenin Fatiha'dan bir ayet

³³ Bkz. Ziyai, “Abdullah Bosnevî Efendi (ö. 1054/1644) ve ‘Sırr-i Yakîn’ Risalesi”, s. 86-95.

³⁴ Bkz. *Müslim*, Salat, bab 11, 38.

olmadığı konusunda bu kutsi hadisle ihticacta bulunmuşlardır.³⁵ Esasen kendisi de bundan sonra vereceğimiz ve “yalnızca sana kulluk ederiz” anlamındaki “iyyake nestain” (إياك نستعين)³⁶ ile ilgili olan risalesinde hadisi bu şekilde vermektedir.

Müellif burada besmelenin başka bir kutsi hadisle irtibatını kurmakta ve besmeleyi Fatiha’yla okumanın kişide ne tür tecellilere yol açacağını anlatmaktadır. Buna göre bir kişi Allah’ı kendi iç dünyasında, yalnız başınayken ansa, Allah da onu o şekilde anacaktır. Kişi Allah’ı bir kalabalığın içerisinde zikretse, Allah onu ondan daha büyük bir kalabalığın içerisinde ancaktır. Bu şekilde hareket eden kul, Allah’ı müşahede eder hale gelecektir. Nitekim Cibril hadisinde bu husus “ihsan” ile açıklanmaktadır. İhsan, kişinin Allah’ı görüyor gibi ona ibadet etmesidir. İşte kişi namazda Fatiha’yı okur ve ona da besmeleyle başlarsa bu tür tecellilere mazhar olur. Bu işin kul cihetinden tezahürüdür.

Öte yandan bir de işin Allah cihetinden tezahürü vardır ki, o da şudur: Allah bir kulunu kendi nefsinde zikrederse onun üzerine ulûhiyet esmasının feyzi tecelli etmiş olur. Kul, Allah’ı zikreden bir kul olmak ile Allah’ın zikrettiği bir kul olmanın arasını cem etmiş olur, hem zâkir, hem mezkûr, hem şâhid, hem meşhûd olur. Bu şekilde besmelenin Fatiha’yla ittisali ile kulun Hakk’ın meşhûdu olması arasında bağ kurmakta, olayı tasavvufi bir bakış açısıyla değerlendirmektedir.

3 – *Kitâbu Tecelli’n-Nûri’l-Mübîn fî Mir’âti İyyâke Na’budu ve İyyâke Nestain* (كتاب تجلي النور المبين في مرآت إياك نعبد وإياك نستعين). 1036/1627 senesinde İznik’te telif edilen eserin dili Arapça’dır. Cârullâh Efendi numara 2129’da 49b-52b varakları arasında yer almaktadır. Risâle, tasavvufî terimlerle süslenmiş etkili ve akıcı bir hamdele ve salveyle başlamaktadır. Sonra kulun ubudiyet için yaratıldığı, matlub olan ubudiyetin ancak ubudiyet-i hâssa ile tahakkuk edeceği hususu ortaya konmaya çalışılmaktadır. Müellifimiz ubudiyet-i hassanın da ancak kulun beşeri sıfatların boyunduruğundan kurtulup vücut köleliğinden kendini tahrir etmesiyle, tabiî inhirafı saptırmaktan kurtarmasıyla, kalbini imkâniyet engellerinden, süfli cihetlere meyilden kurtarmakla mümkün olacaktır. Bosnevî bunun için istianenin gerekli olduğuna işaretle, Allah Teâlâ’nın namazı kendi ile kulu arasında ikiye böldüğüne dair hadise temas

³⁵ Ebûbekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, (Tahk. M. Sadık Kamhâvî), Dâru İhyâi’t Turâsi’l-Arabî, Beyrut 1412/1992, I, 8-9.

³⁶ Fatiha 1/5.

etmektedir.³⁷ Onun belirttiğine göre “elhamdu lillahi rabbi'l-âlemin, er-rahmanir-rahîm, mâliki yevmi'd-din” (الحمد لله رب العالمين الرحمن الرحيم مالك يوم الدين) (Her türlü hamd Allah'a mahsustur. O Rahman ve Rahimdir, Hesap gününün mâlikidir) kısmı Allah içindir. “İyyâke na'budu ve iyyâke nestaîn” (إياك نعبد وإياك نستعين) (yalnızca sana kulluk eder, yalnızca senden yardım isteriz) kısmı kul ile Allah arasındadır. Fatiha'nın geri kalan kısımları ise kul içindir. Buna göre “iyyâke na'budu ve iyyâke nestaîn”, kulluk sıfatları ile ulûhî sıfatlar arasında bir berzahdır. Nasıl “iyyâke na'budu ve iyyâke nestaîn”in yarısı Allah, yarısı da kul içinse aynı şekilde Fatiha'nın da yarısı kul, yarısı Allah içindir. Buna göre ilâhî sıfatlarla ittisafından ve ubûdiyet merasimlerini ikamesinden sonra musalli kul “el-hamdu lillahi rabbil alemin” (الحمد لله رب العالمين) dediğinde uluhîyet tecelli etmelidir.³⁸ “er-Rahmanir-rahim” (الرحمن الرحيم) dediğinde rahmet sıfatı tecelli etmelidir.³⁹ Müellif (مالك يوم الدين) “maliki yevmiddin”den bahsederken ayetin “bugün hükümranlık kimindir? Tabii ki bir olan ve kakhâr olan Allah'ındır “ anlamına gelen (لمن الملك اليوم لله الواحد القهار) şeklindeki Mü'min Suresi 16. ayetle irtibatını kurmaktadır.

Bu şekilde diğer ayetleri okudukça bir takım ilahi tecellilerin vukuununun gereğinden söz etmektedir.

4 – *Kitâbu'l-Müsteva'l-A'lâ fi'ş-Şürbi'l-Ahlâ fi Tefsîri Kavlihi Teâlâ ve Kâne Arşuhu ale'l-Mâi* (كتاب المستوي الأعلى في الشرب الأحلى في تفسير قوله تعالى وكان عرشه على الماء). Eser Arapçadır. Cârullâh Efendi numara 2129'da sayfa 52b-61a varakları arasında yer almaktadır. Risâle Allah'ın arşının su üstünde olduğunu dile getiren (وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ لِيَبْلُوكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا وَلَئِنْ قُلْتُمْ إِنَّكُمْ مَبْعُوثُونَ مِنْ بَعْدِ الْمَوْتِ وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ) şeklindeki Hud Suresi 7. ayetinin (لِيَقُولَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ) kısmının tefsiri mahiyetindedir.

5 – *Risâle Fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ Hattâ İza'stey'ese'r-Rusulu*. Eser Arapçadır, 1 sayfadan ibarettir ve Cârullâh Efendi numara 2129'da sayfa 70a'da yer almaktadır. Risâle “nihayet peygamberler ümitlerini kesecek hale geldikleri ve yalanlandıklarını zannettikleri vakit yardımımız onların imdatlarına yetişti. Böylece dilediğimiz kimseleri kurtardık. Günaha batmış topluluklara gelince onlara yönelik cezamız geri çevrilmez” anlamına gelen (حتى إذا استيأس الرسل وظنوا أنهم قد

³⁷ Bkz. Müslim, Salat, bab 11, 38.

³⁸ (إذا قال الحمد لله رب العالمين أن يستحضر حضرة الألوهية).

³⁹ (أن يستحضر الرحمة الصفاتية العامة)

(كذبوا جائهم نصرنا فنجى من نشاء ولا يرد بأسنا عن القوم المجرمين) şeklindeki Yusuf Suresi 110. ayetin tefsiridir.

Burada öncelikle söz konusu ayetin, Hz. Peygamber'den önce gelmiş bazı peygamberlerin kendilerini tekzîb eden kavimleriyle olan durumunu, peygamberlerin ye'se düşmelerinin ve kavimlerinin başına azabın gelmesinin sebebini beyan için geldiğini anlatmaktadır. Bazı peygamberler kavimlerinin kendilerini yalanlamakta olduklarını görünce kavimlerinin akıbeti hakkında ye'se kapılmışlardır. Ayet bunların bu durumuyla ilgilidir. Buna göre ayetin manası, “nihayet resuller kavimlerinin iman etmelerinden ümitlerini kesecek hale geldiklerinde...” demek olur.

Peki, bu nasıl olur? Peygamberler kavimlerinin iman etmelerinden nasıl ümit keserler? Müfessire göre bunun yollarından biri kendilerine bunun vahiyle bildirilmesidir. Yani kendilerine kavimlerinden iman edecekleri daha önce takdir edilmiş olanlar dışındakilerin iman etmeyeceği vahyedilir. Peygamber de bunun üzerine ümmetinin imanından ümit keser. Bunun örneği Nuh peygamberin durumudur. Ona kavminden iman etmiş olan belli kişilerin dışındakilerin iman etmeyeceği (وَأَوْجِي إِلَى نُوحٍ)⁴⁰ (Nuh'a “kavminden iman etmiş bir gurup hariç hiç kimse iman etmeyecektir” diye vahyedildi) (Hud, 36) ayetinde de belirtildiği üzere vahyedilmiştir.

Diğer bir yol şudur: Peygamber, kavminin iman etmeyeceğini onların hâlini, durumlarını, tavırlarını müşahede ederek anlar; zâhirleriyle, dilleriyle küfrettiklerini görür, kalplerinde ve içlerinde küfrün bulunduğunu fark eder. Onların henüz iman etmek için hazırlıklı ve donanımlı olmadıklarını bilir. Tıpkı Hz. İsa'yla ilgili şu örnekte olduğu gibi. Ayette şöyle geçmektedir: (فَلَمَّا أَحَسَّ عِيسَىٰ مِنْهُمُ الْكُفْرَ)⁴¹ (İsa onların küfür bataklığında olup oradan çıkmayacaklarını anlayınca...)⁴²

Üçüncü bir yol, bu iki durumun birlikte tezâhürüdür. Hz. Peygamber'den önceki peygamberler, iman etmedikleri için Allah Teâlâ'nın helak ettiği kavimlerinin inanmaları konusunda çok hırslı, istekli idiler. Nitekim bu husus ayette şöyle dile getirilmiştir: (وَمَا أَكْثَرُ النَّاسِ وَلَوْ حَرَصْتَ بِمُؤْمِنِينَ) (Sen ne kadar uğraşsan da yine insanların

⁴⁰ Ayetin tamamı şöyledir: (وَأَوْجِي إِلَى نُوحٍ أَنَّهُ لَنْ يُؤْمِنَ مِنْ قَوْمِكَ إِلَّا مَنْ قَدْ آمَنَ فَلَا تَبْتَئِسْ بِمَا كَانُوا يَفْعَلُونَ)

⁴¹ Ayetin tamamı şöyledir: (فَلَمَّا أَحَسَّ عِيسَىٰ مِنْهُمُ الْكُفْرَ قَالَ مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللَّهِ قَالَ الْخَوَارِيُّونَ نَحْنُ أَنْصَارُ اللَّهِ آمَنَّا بِاللَّهِ وَاشْهَدْ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ)

⁴² Al-i İmrân 3/52.

çoğu iman edecek değildir).⁴³ Peygamberler bu şekilde kavimlerinden iman etmiş olan bir guruptan başkasının inanmayacağını yakinen anlayınca, imanları konusunda ye'se düştüler.

Ayette geçen (وظنوا) “sandılar” ifadesindeki (الظن) “sanmak” kelimesi, (العلم) ilmin, bilmenin yerinde kullanılmıştır. Buna göre “onlar yakinen bildiler ki iman etmeyen kavimleri tarafından yalanlanacaklardır.” Yani kavimleri onlara iman etmeyecek ve yaptıkları davet, onların küfründen ve eziyetlerinden başka bir şey intaç etmeyecektir. İşte bu noktada (جائهم نصرنا) şeklinde ayette de belirtildiği üzere “peygamberlere yardımımız gelir ve her birine has ye's sebebiyle kavimlerini helak ederiz.

Bu helâk öncelikle peygamberin onlara yapmış olduğu beddua sayesinde olur. Tıpkı Nuh peygamberin yaptığı gibi. Nitekim o şöyle demişti: (وَقَالَ نُوحٌ رَبِّ لَا تَذَرْ عَلَى) “Nuh dedi ki: Rabbim yeryüzünde bir tek tane bile kâfir bırakma!”⁴⁴ Musa peygamber de şöyle beddua etmişti: (رَبَّنَا اطْمِسْ عَلَى أَمْوَالِهِمْ وَاشْدُدْ عَلَى) “Rabbimiz onların servetlerini batır ve kalplerine darlık ver, artık onlar elim azabı görmedikçe iman etmezler.”⁴⁵

Ya da peygamberlerin, düşmanlarına karşı Allah'tan yardım dilemeleriyle, onların halini Rablerine havale etmeleriyle olur. Tıpkı Hud'un yaptığı gibi: (قَالَ لَوْ أَنَّ لِي بِكُمْ قُوَّةً أَوْ) “Hud dedi ki: Keşke sizi mahvedebileceğim bir kuvvetim olsaydı ya da sağlam bir kaleye sığınabilseydim.”⁴⁶

Öte yandan, kavimleri şiddetle tekzip ederek resullere eziyet ederler, onları öldürme girişimlerinde bulunurlar. Bu durum hâsıl olunca peygamber dini koruması ve kendisine yardım etmesi için Allah'a dua eder. Nuh peygamberin durumu bunun açık bir örneğidir. Nitekim o (قَالَ رَبِّ انصُرْنِي بِمَا كَذَّبْتَنِي) “Rabbim beni yalanlamalarına karşı bana yardım et! dedi.”⁴⁷ O zaman onların yardım konusundaki taleplerine yardımla cevap gelmiştir. Fakat zâhirde ayette geçen (إِذَا)nın cevabı mahzuftur. Ayetin takdiri şöyle olmalıdır: (قالوا ربنا انصُرنا بما كذبونا فجائهم نصرنا) “Dediler ki: Rabbimiz bizi yalanlamalarına karşılık sen bize yardım et! Bunun üzerine bizim yardımımız onların imdadına yetişti.” Burada cevap hazfedilmiş, onun yerine mahzup şartın cevabı ikame

⁴³ Yusuf 12/103.

⁴⁴ Nuh 71/26.

⁴⁵ Yunus 10/88.

⁴⁶ Hud 11/80.

⁴⁷ Mü'minûn 23/26.

edilmiştir. O da Allah'ın “yardımımız onların imdadına yetişti. Biz de kavimlerinin başına gelen azaptan istediklerimizi kurtardık” şeklindeki ifadesidir. Ayette geçen (من) “dilediklerimiz” ifadesi, “yani peygamberler ve onlarla birlikte iman edenler” demektir. Tıpkı Allah Teâlâ'nın şu kavlinde olduğu gibi: (ولما جاء أمرنا نجينا هودا والذين آمنوا) (معه برحمة منا kurtardık.”⁴⁸

Ayette geçen (ولا يرد بأسنا عن القوم المجرمين) “Günaha batmış topluluklara gelince onlara yönelik cezamız geri çevrilmez” ifadesi şu anlamdadır: Yani “tabii yapıları ve hayvânî sıfatları sebebiyle Allah ve resullerine iman etmedikleri ve resulleri yalanladıkları için elim bir azabı hak eden şu kimselerin başına gelecek olan azabımız geri çevrilmez.”

6 – *Kitâbu Maşriki'r-Rûhâniyye ve Mağribi'l-Cismâniyye fî Tefsîri Âyeti Hattâ iza Belağa Mağribe'ş-Şemsi* (كتاب مشرق الروحانية ومغرب الجسمانية في تفسير آية حتى إذا بلغ مغرب الشمس) (الشمس). 4 sayfadan ibaret olan eser Arapçadır ve Cârullâh Efendi numara 2129'da 70b-72a varakları arasında yer almaktadır. Eser (حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ مَغْرِبَ الشَّمْسِ وَجَدَهَا تَغْرُبُ فِي عَيْنٍ حَمِئَةٍ) şeklindeki Kehf Suresi 86. ayetin tefsiri mahiyetindedir. Ayette Zülkarneyn'in güneşin battığı yere ulaştığında onu kara balçıklı bir suda battığını gördüğü anlatılıyor. Orada bir topluma rastlayan Zülkarneyn'e, onlara isterse azap edebileceği, isterse de onlara iyi muamelede bulunabileceği belirtiliyor.

7 – *Risâle fî Tefsîri Âyeti ve Levlâ en Yekûne'n-Nâsu Ummeten Vâhideten* (رسالة في) (تفسير آية ولو لا أن يكون الناس أمة واحدة). 1030/1621 senesinde telif edilen eser Arapçadır ve Cârullâh Efendi numara 2129'da sayfa 72b-76a arasında yer almaktadır. 8 sayfadan oluşan bu risâlede (وَلَوْلَا أَنْ يُكُونَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً لَجَعَلْنَا لِمَنْ يَكْفُرُ بِالرَّحْمَنِ لِبُيُوتِهِمْ سُفُوفًا مِنْ فِصَّةٍ وَمَعَارِجَ) şeklindeki Zuhur Suresi 33. ayeti tefsir ediliyor. Ayette “eğer insanlar tek bir ümmet olmayacak olsaydı inkâr edenlere büyük imkânların verileceği anlatılıyor.

8 – *Tefsîru Huvellezî Halaka's-Semâvâti ve'l-Arda fî Sitteti Eyyâmîn* (تفسیر وهو الذي) (خلق السموات والأرض في ستة أيام). Arapça olan eser, 1028/1619 senesinde İznik'te telif edilmiştir ve Cârullâh Efendi numara 2129'da 76a-77b varakları arasında 4 sayfa olarak yer almaktadır. Risâle “O Allah ki semâvât ve arzı altı günde yarattı” anlamına gelen

⁴⁸ Hud 11/58.

Hud Suresi 7. ayetinin (وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ) kısmının tefsiri mahiyetindedir. Risâlede zamanın anlamı açıklanmakta ve ayette geçen altı günün “felekî atlas”ın⁴⁹ günleriyle altı gün olduğu ileri sürülmektedir.

9 – *Tefsîru velekad Erselnâ Musa bi Âyâtinâ* (تفسير ولقد أرسلنا موسى بآياتنا). Eser Arapçadır ve Cârullâh Efendi numara 2129’da 76b-78b varakları arasında yer almaktadır. 1030/1621 senesinde telif edilen eser 5 sayfadan ibaret bir risâledir. (وَلَقَدْ (أَرْسَلْنَا مُوسَى بِآيَاتِنَا وَسُلْطَانٍ مُّبِينٍ Musa’nın Firavun’a gönderilişi ve beraberinde getirdiği dokuz ayetin ne olduğu açıklanmaktadır.

10 – *Tefsîru Velein Ezekna’l-İnsane Minnâ Rahmeten* (تفسير ولئن أذقنا الإنسان منا رحمة). 3 sayfa olan eser Arapçadır ve Cârullâh Efendi numara 2129’da sayfa 78b-79b arasında yer almaktadır. Risâle “ve şayet insanı bir nimete kavuştursak sonra da kendisini o nimetten mahrum bıraksak hemen nankör kesiliverir” anlamına gelen (وَلَئِنْ (أَذَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنَّا رَحْمَةً ثُمَّ نَزَعْنَاهَا مِنْهُ إِنَّهُ لَيَكْفُرُ تefsirinden ibarettir.

11 – *Risâletu’l-Evbe fî Beyâni’l-İnâbeti ve’t-Tevbe* (رسالة الأوبة في بيان الإنابة والتوبة), Cârullâh Efendi 2129/8, 62b-69b arasında bulunan risâlede günahlardan dönüş, inâbe ve tevbenin anlamları ve aralarındaki farklar anlatılmaktadır. Eser Arapçadır ve 15 sayfadan ibarettir. 1028/1619 senesinde telif edilmiştir.

12 – *Kitâbu Lübbi’l-Lübb fî Beyâni’l-Ekli ve’s-Şürb* (كتاب لب اللب في بيان الأكل (والشرب). Eser Arapçadır ve Cârullâh Efendi numara 2129’da sayfa 80b-83b arasında yer almaktadır. 1033/1623 yılında telif edilen risâlede “Ey Âdemoğulları her Kâbe’yi tavaf edişinizde elbiselerinizi giyinin; yiyin, için, ancak israf etmeyin, çünkü Allah israf edenleri sevmez” anlamına gelen (يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ (لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ) şeklindeki Araf suresi 31. ayeti çerçevesinde Kur’an’ın yemek-içmekle ilgili görüşü açıklanmaktadır. Hediyetu’l-Arifin’de *Risâle fî Tefsiri Âyeti Kulû ve’s-rabû velâ Tusrifû* (رسالة في تفسير آية كلوا واشربوا ولا تسرفوا) şeklinde bir eseri daha geçmektedir ki biz bu iki eserin aynı olabileceğini düşünüyoruz. Çünkü Kitâbu Lübbi’l-Lübb’ün içinde kırmızı mürekkeple (قال الله تعالى كلوا واشربوا) diye yazılmıştır. Belki bunu

⁴⁹ Bkz. Kartal, *Abdullah Bosnevî ve Merâtib-i Vücûd İle İlgili Bir Risalesi*, s. 86-87.

gören biri, onu yeni bir eser olarak düşünmüş ve buna göre isim vermiştir. Eser 7 sayfadan oluşuyor.

13 – *Kitâbu Keşfi 's-Sirri 'l-Mübhem fi Evveli Sûreti Meryem* (كتاب كشف السر المبهم في (أول سورة مريم). Eser Arapçadır ve Cârullâh Efendi numara 2129'da sayfa 88b-96b arasında yer almaktadır. 1034/1625 yılında yazılmıştır. Burada Bosnevî, Meryem Suresi'nin başındaki hurûf-i mukattaanın gerçekte Hz. Peygamber'in çeşitli isimlerine delalet ettiğini ileri sürmekte, ayrıca Meryem suresinin ilk 15 ayetini tefsir etmektedir. Eser 17 sayfadır ve Bosnevî'nin en hacimli tefsirlerinden biridir.

14 – *Kitâbu Sirri 'l-Feyzi ve 'n-Nasr fi Tefsiri Sureti 'l-Asr* (كتاب سر الفيض والنصر في (تفسير سورة العصر). 1033/1624 tarihinde yazılan eser Arapçadır ve Cârullâh Efendi numara 2129'da sayfa 97b-102b arasında yer almaktadır. 11 sayfa olan risâlede Asr suresinin tefsiri yapılmakta, insanın mertebelerle nasıl taayyün ettiği ve zamanın tasavvufi anlamları açıklanmaktadır. Eser Hediye'de *Sirru 'l-Feyzi ve 'n-Nasr fi Tefsiri Sûreti 'l-Asr* (سر الفيض والنصر في تفسير سورة العصر) şeklinde geçmektedir.⁵⁰

15 – *Risâletu Lübbi 'n-Nüvât fi Hakikati 'l-Kiyâmi ila 's-Salât* (رسالة لب النواة في حقيقة (القيام إلى الصلاة). Eser Arapçadır ve Cârullâh Efendi numara 2129'da sayfa 102b-103a arasında yer almaktadır. 2 sayfalık eserde “Ey iman edenler! Namaza kalktığınız zaman yüzlerinizi ve ellerinizi dirseklerinize kadar yıkayın...” anlamına gelen (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا (قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ) şeklindeki Maide suresinin 6. ayeti tefsir edilmektedir ki bu ayet, abdest ayeti olarak bilinmektedir.

16 – *Kitâbu 'd-Dürrü 'l-Manzûm fi Beyâni Sirri 'l-Ma'lûm* (كتاب الدر المنظوم في بيان سر (المعلوم). 3 sayfalık risâle Cârullâh Efendi 2129/19 103b-104b varakları arasında bulunmakta olup Arapçadır. (وَلَقَدْ أَهْلَكْنَا الْقُرُونََ مِنْ قَبْلِكُمْ لَمَّا ظَلَمُوا وَجَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ وَمَا كَانُوا) (لِيُؤْمِنُوا كَذَلِكَ نَجْزِي الْقَوْمَ الْمُجْرِمِينَ) şeklindeki Yunus Suresi 13. ayetin tefsiri mahiyetindedir. Burada daha önceki kavimlere peygamberleri birçok mucizeyle geldiği halde yine de iman etmeyip onlara zulmettikleri, bundan dolayı helak edildikleri dile getirilmektedir. İlmin maluma tabi olduğunu ispat etmek amacıyla yazılmıştır.

17 – *Kitâbu Hal 'i 'n-Na 'leyn fi Vusûli Hazreti 'l-Cem 'ayn* (كتاب خلع النعلين في الوصول (إلى حضرة الجمعين). Eser Cârullâh Efendi, 2129/20, 105b-112b varakları arasında 15 sayfa olarak yer almaktadır ve Arapçadır. *Tefsiru Ayati "Fe'hla' Na'leyke"* (تفسير آيات فاخلع)

⁵⁰ El-Bağdadi, *Hediyyetü 'l-Arifîn*, I, 477.

(نعليك) adlı risâlenin, *Kitâbu Hal'i'n-Na'leyn* ile aynı olması gerekir diye düşünüyoruz. Çünkü ikisi de aynı ayeti ve aynı konuyu işliyor. Bu eseri de Taha Suresinin (ayakkabılarını çıkar, çünkü sen kutsal vadi Tuva'dasın) anlamına gelen (إِنِّي أَنَا رَبُّكَ فَاخْلَعْ) şeklindeki 12. ayetin bir tür tefsiri mahiyetindedir. Müellif eserinde bu ayetin tasavvufî yorumunu yedi ayrı mertebe halinde yapmaktadır.

18 – *Kitâbu Keşfi Esrâri'l-Bararah fi Tefsîri Kavlihi Teâlâ Kutile'l-İnsânu mâ Ekfarah* (كتاب كشف أسرار البررة في تفسير قوله تعالى قتل الإنسان ما أكفره). 1039/1639 yılında yazılmış olan 9 sayfalık eser Arapçadır ve Cârullâh Efendi numara 2129'da 113b-117b varakları arasında yer almaktadır. “O kahrolası insan ne kadar nankördür!”⁵¹ anlamındaki ayetin ve benzeri ayetlerin tefsiri yapılmakta, sülûk yollarının insana nasıl kolaylaştırıldığı anlatılmaktadır.

19 – *Kitâbu Diyâi'l-Lem'i ve'l-Bark fi Hadrati'l-Cem'i ve'r-Ratk* (كتاب ضياء اللمع) (والبرق من حضرات الجمع والرتق). 1039/1639 tarihinde yazılmış olan eser Arapçadır ve Cârullâh Efendi numara 2129'da 144b-146a varakları arasında yer almaktadır. Eser 4 sayfadan ibaretti. Bu risâlede “Allah ve Rasulü sizi hayat verecek şeylere çağırdığı zaman onlara icabet ediniz. Biliniz ki, Allah kişi ile kalbi arasına girer ve hepiniz O'na döndürüleceksiniz” anlamına gelen (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ) Enfal Suresi 24. ayetin tefsiri yapılmaktadır.

20 – *Kitâbu'l-Keşfi ani'l-Emri fi Tefsîri Âhiri Sûreti'l-Haşr* (كتاب الكشف عن الأمر في) (تفسير آخر سورة الحشر). 12 sayfalık eser 1040/1630 tarihinde yazılmıştır. Dili Arapça olan eser Cârullâh Efendi numara 2129'da 150b-156a varakları arasında yer almaktadır. Bosnevî'nin bu risâlesi Haşr Suresinin son ayetlerinin (22-24) tefsiri mahiyetindedir. (هُوَ اللهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ ﴿22﴾ هُوَ اللهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيَّمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ سُبْحَانَ اللهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴿23﴾ هُوَ اللهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ (الْحُسْنَى) يُسَبِّحُ لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ) şeklindeki ayetlerde Allah Teâlâ'nın Alimu'l-ğaybi ve's-şehade, Rahman ve Rahim, Melik, Kuddûs, Selam, Mü'min, Müheymin, Aziz, Cebbar, Mütekebbir, Halik, Bârî, Musavvir gibi güzel isim ve sıfatları dile getirilmektedir. Zatin eserde esmanın sıfat ile ilişkisi, Allah isminin hangi makamda zata verileceği gibi konular işlenmektedir.

⁵¹ Abese 80/17.

21 – *Risâle fi Beyâni Temessüli Cibrîl fi Sûreti 'l-Beşeri's-Seviy* (رسالة في بيان تمثل) (جبريل في صورة البشر السوي). Arapça olan eser Cârullâh Efendi 2129/36, 189b-191a varakları arasında bulunmaktadır. Eser Cebrâîl'in Hz. Meryem ve Hz. Peygamber'e yakışıklı bir insan şeklinde görünmesinin ontolojik açıklamasıyla ilgilidir. Bu yönüyle Cebrail'in Hz. Meryem'e yakışıklı bir insan şeklinde geldiğini belirten (فَاتَّخَذَتْ مِنْ دُونِهِمْ) (جَجَابًا فَأَرْسَلْنَا إِلَيْهَا رُوحَنَا فَتَمَثَّلَ لَهَا بَشَرًا سَوِيًّا) şeklindeki Meryem suresi 17. ayetin açıklaması mahiyetindedir.⁵² Eserin Türkçe bir nüshasının da olduğu belirtilmektedir.⁵³

Bosnevî'ye ait olan aşağıdaki eserleri inceleme imkânımız olmadı. Bununla birlikte yine de onları burada vermeyi uygun görüyoruz.

22 – *Tefsîru Sûreti ve 'l-Âdiyât* (تفسير سورة والعاديات) (Arapça).

23 – *Tefsîru Sûreti ve 'l-Âdiyât* (تفسير سورة والعاديات) (Türkçe).

İsminden ve ayrıca üzerinde yapılan çalışmalardan anlaşıldığına göre, Bosnevî bu eserinde Âdiyât suresinin tefsirini yapmaktadır. Risâle yalnızca Kasidecizâde numara 745/1'de 1-5. varaklar arasında bulunmaktadır. Eser büyük boy olup nesih yazısıyla yazılmıştır. Mütsensihî de Seyyid Ömer adında biridir ve eser 1239 tarihinde istinsah edilmiştir.⁵⁴

Eser, mukaddimesinde de belirtildiği üzere Sultan II. Murad'ın (v. 1049/1640) kırk gün süren Bağdat muhasarasının zaferle neticelenmesiyle ilgili haberin ulaşması üzerine kaleme alınmıştır. Eser hem Arapça, hem de Türkçe olarak yazılmıştır. Arapçası, Türkçesine göre daha geniştir. Türkçe kısmında lügavî açıklamalar yer almadığından daha kısadır.⁵⁵ Eserde Adiyât suresinin başındaki ayetler savaş atlarıyla tefsir edilmişlerdir.⁵⁶

Mehmet Akif Alpaydın, “Abdullah Bosnevî'nin Tefsir Risâleleri ve Türkçe Âdiyât Sûresi Tefsîri” adlı makalesinde eseri tanıtp neşretmiştir.⁵⁷

24 – *el-Burhânu 'l-Celîy fi Sarfî's-Sûi an Vechi 'l-Âyeti fi Hâli Yûsuf Aleyhisselâm* (البرهان الجلي في صرف السوء عن وجه الآية في حال يوسف عليه السلام). Bu eser *Osmanlı*

⁵² Bkz. Tatlı, “Fusus'l-Hikem Şarihi Abdullah-ı Bosnevî'ye (ö. 1054/1644) Ait Bir Risâle: er-Risâle fi Temessüli Cibril”, s. 301-310.

⁵³ Bkz. el-Hancî, *el-Cevheru 'l-Esnâ fi Terâcimi Ulemâi ve Şuarâi Bosna*, s.127.

⁵⁴ Kartal, *Abdullah Bosnevî ve Meratib-i Vücut İle İlgili Bir Risâlesi*, s. 25.

⁵⁵ Alpaydın, “Abdullah Bosnevî'nin Tefsir Risâleleri ve Türkçe Âdiyât Sûresi Tefsîri”, s. 375.

⁵⁶ Bkz. Alpaydın, “Abdullah Bosnevî'nin Tefsir Risâleleri ve Türkçe Âdiyât Sûresi Tefsîri”, s. 380.

⁵⁷ Bkz. AUID 9, Aralık 2017, s. 375-384.

Müellifleri'nde ve oradan yararlanan Ateş'in kitabında (البرهان الجلي في حرف السوء عن وجهه) şeklinde geçmektedir.⁵⁸ Eser kısaca *el-Burhânu 'l-Celiyy ve 'd-Delîlu 'l-Aliyy* (البرهان الجلي والدليل العلي) diye de bilinmektedir. Eser Arapça olup 1047/1637 yılında telif edilmiştir. Eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 3611/3 numarada bulunmaktadır.⁵⁹

Hakkında verilen bilgilerden anlaşıldığına göre (وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهٖ وَهَمَّ بِهَا لَوْلَا اَنْ رَّا بُرْهَانَ رَبِّهٖ) şeklindeki Yusuf suresi 24. ayeti çerçevesinde Yusuf ile Züleyha arasındaki muhabbeti anlatmaktadır. Ayette Züleyha ve Yusuf'un birbirilerine duydukları arzu ve istek, Yusuf'un gördüğü bir burhan üzerine ona yaklaşmaktan geri durması, böylece yanlış yola düşmekten kurtarılması söz konusu edilmektedir. Ayrıca Yusuf ve Züleyha'yla alakalı diğer ayetler de tefsir edilmektedir.

25 – *Risâle fi Tefsîri Âyeti Yâ Eyyuhe 'n-Nâsu 'ubudû Rabbekum* (رسالة في تفسير آية يا) (ايها الناس اعبدوا ربكم). Bu risâlede Bosnevî “Ey insanlar Rabbinize ibadet edin...” anlamına gelen (يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ) şeklindeki Bakara suresi 21. ayetin tefsirini yapmaktadır. Eserin dili Arapçadır.

26 – *Risâle fi Tefsiri Nûn ve 'l-Kalem* (رسالة في تفسير ن والقلم). Kalem suresinin (ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ ﴿١﴾ مَا أَنْتَ بِنِعْمَةٍ رَبِّكَ بِمَجْنُونٍ ﴿٢﴾ وَإِنَّ لَكَ لَأَجْرًا غَيْرَ مَمْنُونٍ ﴿٣﴾) وَاتَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ şeklindeki ilk dört ayetin tefsiri mahiyetindeki eser Arapça olup Hacı Mahmud Efendi, 2396/18'de kayıtlıdır.

27 – *Risâletün fi 't-Takvâ ve 'l-Muttakîn* (رسالة في التقوى والمتقين). Eser takva konusunu ve müttakileri işlemektedir. Bunu da bu iki kavramla ilgili bazı ayetlerin ışığında ele almaktadır. Dili Arapça olan eser 26a-31a varakları arasında olup Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, no: 2396/3m'de kayıtlıdır.⁶⁰

28 – *Risâletün fi Tefîri Kavlihi Teâlâ yâ Mûsâ İnni 's-tafaytuke* (رسالة في تفسير قوله) (تعالى يا موسى إني اصطفتك). Arapça olan eser “Ey Mûsâ! Sana vahiy vermek ve seninle konuşmak suretiyle seni insanlar üzerine seçkin kıldım....” anlamına gelen (قَالَ يَا مُوسَى) (إِنِّي اصْطَفَيْتُكَ عَلَى النَّاسِ بِرِسَالَاتِي وَبِكَلَامِي) şeklindeki A'raf Suresi 144-147. Ayetlerinin

⁵⁸ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 44; Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, s. 237.

⁵⁹ Alpaydın, “Abdullah Bosnevî'nin Tefsir Risâleleri ve Türkçe Âdiyât Sûresi Tefsîri”, s. 370.

⁶⁰ Bkz. Alpaydın, “Abdullah Bosnevî'nin Tefsir Risâleleri ve Türkçe Âdiyât Sûresi Tefsîri”, s. 374, dipnot 40.

tefsirini içermektedir. Eser Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi 2040/8'de kayıtlıdır.⁶¹

Sonuç ve Değerlendirme

1 – Abdullah Bosnevî, tasavvuf yanında tefsire de merak salmış ve bu alanda eserler vücuda getirmiştir.

2 – Müellifimiz sistemli bir tefsir kitabı yazmamıştır, sadece kendince mühim gördüğü bazı ayetlerin tefsirini yapmıştır. Cârullâh Efendi numara 2129'daki koleksiyon içerisinde bulunan Tefsirle ilgili eserlerin varak toplamı ortalama olarak 82'dir. Her varığın 2 sayfa olduğu ve varaklarda bulunan yazıların oldukça ince ve sık bir hat ile yazıldığı hesaba katılırsa, Bosnevî'nin yaptığı tefsirlerin 200 sayfa civarında olduğu söylenebilir. Biz bunların bir an önce cemedilip edisyon kritiği yapılarak yayınlanması gerektiğine inanıyoruz. Böyle bir çalışma genelde ilim âlemine, özelde Tefsir ve Tasavvuf ilmine büyük bir katkı sağlayacaktır.

3 – Bosnevî'nin yapmış olduğu tefsirleri, “işârî tefsir” olarak nitelemek mümkündür, ancak tefsirde ayet ve hadislerle desteklenen ve bu iki kaynaktan beslenen önemli miktarda aklî yorumlar da yer almaktadır. Bu açıdan onu, bir üst başlık olan Dirayet tefsiri altında da değerlendirmek mümkündür. Bilhassa *Kitâbu Tecelli'n-Nûri'l-Mübîn fi Mir'âti İyyâke Na'budu ve İyyâke Nestâin* (كتاب تجلي النور المبين في مرآت إياك نعبد وإياك نستعين) adlı eseri tam anlamıyla bir dirâyet tefsiridir.

4 – Müellif, daha ziyade belli bazı ayetler üzerinden düşüncelerini açıklamış, bunların yorumunu yapmıştır. Bu açıdan bunları ayet tefsirleri kategorisinde değerlendirmek gerekir. Bununla beraber Asr ve Âdiyât Sureleri üzerinde yaptığı tefsirler sure tefsiridir.

5 – Bosnevî, genelde eserlerinin girişlerini, tefsirini yaptığı ayet veya surenin muhtevasına uygun bir şekilde yapmakta, bunu da edebî bir dil, akıcı ve etkili bir üslupla yapmaktadır.

6 – Bosnevî, *Kitâbu'l-Müsteva'l-A'lâ fi 'ş-Şürbi'l-Ahlâ fi Tefsîri Kavlihi Teâlâ ve Kâne Arşuhu ale'l-Mâi* adlı eserinde Beydâvî ve Suyûtî'den alıntı yapmıştır. Diğer bazı eserlerinde de az da olsa bu tür nakiller yapmıştır. Müfessir bu şekilde tefsirinde zaman

⁶¹ Bkz. Alpaydın, “Abdullah Bosnevî'nin Tefsir Risâleleri ve Türkçe Âdiyât Sûresi Tefsîri”, s. 374-375, dipnot 44.

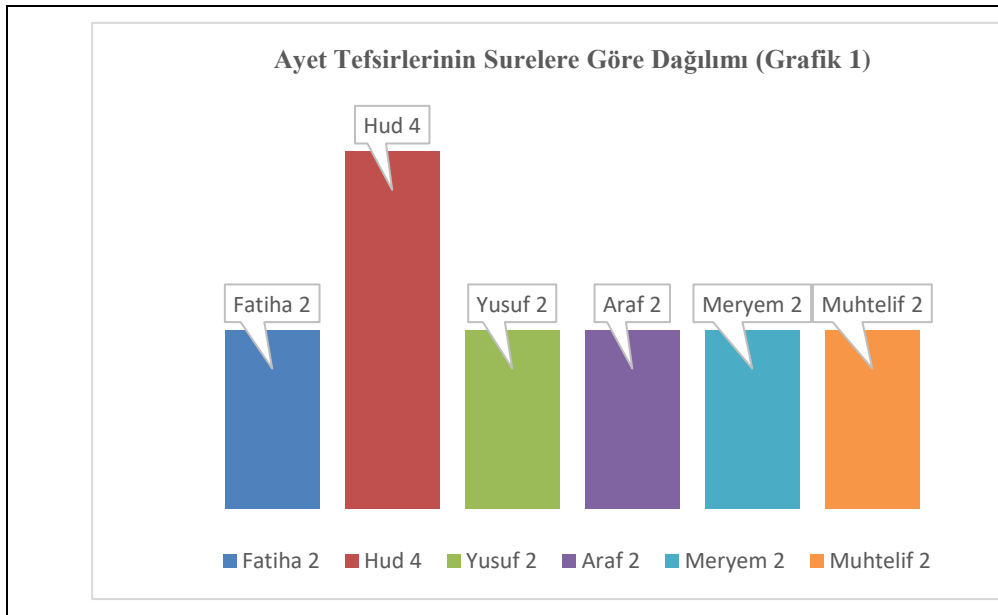
zaman bazı müfessirlerin/âlimlerin ismini zikredip onlardan alıntılar yapmıştır, ancak bunların sayısı oldukça azdır ve bilinen manada kaynak kullanmamıştır. Başta sabah namazından sonra olmak üzere muhtelif zamanlarda içine doğan bilgilerle tefsirini yapmaya gayret etmiştir. Bu da onların işârî tefsir olduğunu gösterir.

7 – Tefsirde zaman zaman ayeti ayetle tefsir etme ve hadislerle açıklama yoluna gitmiştir.

8 – Müellifin yapmış olduğu tefsirler çoğunluk itibarıyla Arapçadır. Bunların sayısı 26’dır. Bunun yanında biri Farsça, diğeri de Osmanlıca olarak yapılmış iki tefsiri de bulunmaktadır. Ancak Boşnakça yapılmış herhangi bir tefsirine rastlamadık.

Anadili olan Boşnakçayla bir tefsir yazmamış olması dikkat çekicidir. Bunun bir takım sosyo-kültürel nedenleri vardır. O zamanlar ulema arasında Arapça-Farsça, bir ölçüde de Osmanlıca eser yazmak bir teamül halini almıştı. Bosnevî bu teamülden etkilenmiş, bu yüzden tefsirlerini bu dillerde yazmıştır denebilir.

9 – Müellifin yazdığı 25 ayet tefsiri Kur’an’daki muhtelif surelerden seçilmiştir. Bunların bir kısmı birkaç ayetten ibaretken, bir kısmı bir tek ayetten oluşmaktadır. Bir ayetin bir cümlesinin, hatta bir kelimesinin işlendiği de olmuştur. “Takva ve müttakî” ile “tevbe ve inabe”nin işlendiği iki eserde ise muhtelif ayetler ele alınmıştır.(Bkz. Grafik 1).

Buna göre en çok Hud suresi tefsire konu olmuştur. Bu surenin 7. Ayetinin iki ayrı cümlesi (وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ) ve (وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ) iki ayrı tefsire konu olmuştur. Bundan başka Fatıha, Yusuf, Araf ve Meryem sureleri ikişer kez tefsire konu olmuşlardır. Hicr, Kehf, Zuhruf, Maide, Yunus, Taha, Abese, Enfal, Haşr, Bakara ve Kalem sureleri de birer kez tefsire konu olmuşlardır (Bkz. Grafik 1).

10 – Bosnevî'nin daha ziyade Hud Suresi üzerinde yoğunlaşmış olmasına dair sarih bir sebep tespit edemedik. İşlediği ayetlerin birbirinden bağımsız ve farklı konulara dair olması, bu konuda bir gerekçe bulmayı güçleştirmektedir.

11 - Müellif az da olsa zaman zaman gramer tahlilleri yapmış, buna göre ayete mana vermeye çalışmıştır. Mesela *Kitâbu Keşfi's-Sırrı'l-Mübhem fi Evveli Sûreti Meryem* adlı eserinde Meryem Suresinin başında geçen (ذَكَرَ رَحْمَةً رَبِّكَ عَبْدَهُ زَكْرِيَّا) ayetini tefsir ederken (رحمة) kelimesinin (ربك) kelimesine izafe edilmesi hakkında gramatik açıklamalar yapmakta ve buna göre ayete manalar vermektedir. Ancak inceleyebildiğimiz kadarıyla kıraatlere göre tefsir yaptığını rastlamadık.

12 – Mütalaa ettiğimiz eserlerinde isrâilî bilgilere hiç tesadüf etmedik, ancak zayıf ve aslı olmayan bazı hadisleri kullandığı vakidir. Tefsirlerinde zikrettiği ayetlerin yerini belirtmediği gibi hadislerin de kaynağını vermemiştir.

13 - Yaptığımız bu çalışma ve diğer benzeri çalışmalar, Abdullah Bosnevî'nin Tasavvufî kimliği yanında aynı zamanda önemli bir Tefsir nosyonuna sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Çalışmada sözü geçen Tefsir risaleleri tezlere veya özel makalelere konu olacak kalite ve niteliktedir. Bu cümleden olarak Ali Ekber Ziyai'nin, “Abdullah Bosnevî Efendi (ö. 1054/1644) ve ‘Sırr-ı Yakîn’ Risalesi” ile Mehmet Akif Alpaydın'ın “Abdullah Bosnevî'nin Tefsir Risâleleri ve Türkçe Âdiyât Sûresi Tefsîri” adlı yukarıda sözünü ettiğimiz çalışmaları oldukça isabetli ve faydalı çalışılmalar olmuştur.

Kaynakça

Alpaydın, Mehmet Akif, “Abdullah Bosnevî'nin Tefsir Risâleleri ve Türkçe Âdiyât Sûresi Tefsîri”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AUID)*, 9 (Aralık 2017): 370-375.

Ateş, Süleyman, *İşâri Tefsir Okulu*, Yeni Ufuklar neşriyat, İstanbul 1998.

Ay, Mahmut, “İşari Tefsiri Yeniden Düşünmek”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, 24.

- Bağdadi, İsmail, *Hediyetu'l-Arifin Esmâu'l-Müellifin ve Asaru'l-Musannifin*, Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, (İstanbul 1951 baskı).
- Baş, Derya Çakır, “Abdullah Bosnevî'nin Tecelliyâtü arâisi'n-nusûs'unda Teşbih ve Tenzihe Dair Görüşleri”, *Tasavvuf ilmi ve akademik araştırma dergisi*, 31 [2013/1], s. 33-56.
- Bayramoğlu, Fuat -Nihat Azamat, “Bayramiyye”, *DİA*, cilt V, İstanbul: 1992, 269-273.
- Bırışık, Abdülhamit, “Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, cilt 40 İstanbul 2011.
- Bozkurt, Birgül, “Abdullah Bosnevî'nin Vahdet-i Vücûda Dair Bir Risalesi ya da Kitâbü Tehakkuk”, *İslâmî İlimler Dergisi*, Yıl 11, Cilt 11, Sayı 1, Bahar 2016, 50-64.
- Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Ankara: 2009.
- Bursalı Mehmet Tahir, “Şarih-i Fusûs Abdullah Bosnevî”, *Sırat-i Mustakim*, cilt 6, adet: 137, 20 Rebiulahir 1326, 104-105.
- Carra de Vaux, “Tefsir”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, XII/I.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1983.
- Cessâs, Ebûbekir Ahmed b. Ali er-Râzî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, (Tahk. M. Sadık Kamhâvî), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut: 1412/1992.
- Çakmaklıoğlu, M. Mustafa, “Abdullah Bosnevî'nin *Fusûsu'l-Hikem* Şerhinde Velayet Düşüncesi”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. II, (2014): 126-146.
- Çoban, Ali, “Klasik Bir Tasavvufî Eser Olarak Mesnevî Ve Bosnalı Şârihleri: Sûdî Bosnevî, Ali Dede Bosnevî Ve Abdullah Bosnevî”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 42, 2016, s. 248-251.
- DİA, “Melâmiyye”, *DİA*, XXIX, İstanbul 2004, 25-35.
- Ebû Hayyân el-Endülüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, (Tahk. Adil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvid), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût: 1413/1993.

- Ebu'l-Beka Eyüp b. Musa el-Huseyni, *el-Kulliyat*, Müessesetu'r-Risale, Beyrut: 1419/1998.
- Hancî, Muhammed b. Muhammed el-Bosnevî, *el-Cevheru'l-Esnâ fî Terâcimi Ulemâi ve Şuarâi Bosna*, (Tahk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv), Dâru Hecer, 1413/1992.
- İbn Acibe, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed, *el-Bahru'l-Medîd fî Tefsiri'l-Kur'ani'l-Mecid*, (Tahk. Ahmed Abdullah el-Kireşî Ruslan), el-Kahire 1419/1999.
- İbn Cüzey el-Kelbî, Muhammed b. Ahmed, *et-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl*, (Dabt: Muhammed Sâlim Hâşim), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût: 1415/1995.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin, Rahmetün mine'r-Rahmân fî Tefsiri ve İşârâti'l-Kur'ân, (Cem': M.Mahmud el-Ğurâb), Dimaşk: 1410/1989.
- Kafiyeci, Muhammed b. Süleyman, *et-Teysir li Kavaidi ilimi't-Tefsir*, (Tahk. Nasır b. Muhammed el-Matrudi), Daru'r-Rifai li'n-Neşr ve't-Tevzi', er-Riyad: 1410.
- Kara, Mustafa, "Abdullah Bosnevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, cilt I, İstanbul 1988.
- Kartal, Abdullah, *Abdullah Bosnevî ve Merâtib-i Vücûd İle İlgili Bir Risalesi*, (Yüksek Lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996.
- Kartal, Abdullah, "Bursa'da Bosnalı Bir Melami Abdullah Bosnevi Hayatı, Eserleri ve Bir Kasidesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, sayı 6, cilt 6, Bursa 1994.
- Kartal, Abdullah, "Sadreddin Konevi'nin Osmanlı Düşüncesine Etkisi: Abdullah Bosnevi Örneği", *IL Uluslararası Sadreddin Konevi Sempozyumu Bildirileri*, 6- 8 Ekim 2011, Konya, (Editör: Hasan Yaşar), Baskı Yılı Mart 2014, 138-141.
- Kartal, Abdullah, "Türkçe İlk Fusûsu'l-Hikem Şerhi: Tecelliyâtü Arâisi'n-Nusûs fî Manassâti Hikemi'l-Fusûs", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 8, cilt 8, 1999, 306-315.
- Kâtip Çelebi, Musatafa b. Abdillah Hacı Halife, *Keşfu'z-Zunun an Esami'l-Kutubi ve'l-Fünun*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut: ts.
- Kehhale, Ömer b. Rıza, *Mu'cemu'l-Müellifin*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut: ts.
- Kılıç, Mahmud Erol, "Fusûsü'l-Hikem", *DİA*, XIII, İstanbul 1996, 232-233.

- Kuşeyrî, Ebu'l-Kasım Abdulkerim, *Tefsiru'l-Kuşeyrî Letâifü'l-İşârât*, (Vad': Abdullatif Hasan Abdurrahman), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut: 1428/2007.
- Müslim b. El-Haccac, Sahîhu Müslim, Çağrı Yayınları, İstanbul 1401/1981.
- Necmuddin el-Kubrâ, Ahmed b. Ömer, *et-Te'vilâtü'n-Necmiyye fi't-Tefsiri'l-İşârî es-Sûfiyye*, (Tahk. Ahmed Ferid el-Mezîdî), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut: 2009.
- Özdemir, Mehmet, "Bosnalı Abdullah Efendi'nin 'Şerh-i Beyt-i Mesnevî'si'", *International Journal of Social Science*, Number: 62, Winter I 2017.
- Pak, Zekeriya, "Rivâyet Ağırlıklı Tefsirler", *Tefsir*, (Editör: M. Akif Koç), Grafiker Yayınları, Ankara 2012.
- Polat, Fethi Ahmet, "Dirâyet Ağırlıklı Tefsirler", *Tefsir*, (Editör: M. Akif Koç), Grafiker Yayınları, Ankara 2012.
- Ruzbihân el-Baklî, Ebû Muhammed Sadruddin, *Arâisü'l-Beyân fi Hakâiki'l-Kur'ân*, (Tahk. Ahmed Ferid el-Mezîdî), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Betrut: 2008/1429.
- Sa'lebî, Ebu İshak, *el-Keşf ve'l-Beyân (Tefsîru's-Sa'lebî)*, (Dirase ve Tahk. Ebû Muhammed b. Aşûr), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut: 1422/2002.
- Suyûtî, Ebu'l-Fadl Celaluddin Abdurrahman, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, (Tahk. Merkezi'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye), el-Memleketu'l-Arabiyyeti's-Suûdiyye, Mecmau'l-Melik Fehd li't-Tibaeti'l-Mushafi's-Şerif, ts.
- Sülemî, Ebu Abdurrahman Muhammed b. El-Hüseyin el-Ezdî, *Hakâiku't-Tefsîr Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz*, (Tahk. Eyyid Amrân), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût: 1421/2001.
- Tatlı, Bekir, "Fusûsu'l-Hikem Şarihi Abdullah Bosnevî'ye (ö. 1054/1644) Ait Bir Risale: er-Risâle fi temessüli Cibrîl", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 6 (2005), sayı: 15.
- Tüsterî, Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (Tahk ve Dabt: Taha Abdurraûf Sa'd-Sa'd Haan Muhammed Ali), Dâru'l-Harem li't-Turâs, el-Kâhire 2004.

- Ukkâş, Hüseyin Ali, “et-Tefsîru’s-Sûfî el-İşârî li’l-Kur’âni’l-Kerim: Menhecu’l-İstinbât ve’d-Dilâle el-Cedîde (Kelimetu’l-Ard Nemûzecen)”, Mecelletu’l-Ulûmi’l-İnsâniyye ve’t-Tatbîkiyye, sayı 17, 2008.
- Uludağ, Süleyman, “İşârî Tefsîr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, cilt 23, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin, *İlmu’t-Tefsîr*, el-Kâhire: Dâr’l-Maârif, ts.
- Zerkânî, Muhammed Abdulazim, *Menâhilu’l-İrfân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, (Tahk. Fevvâz Ahmed Zemerlî), Dâru’l-Kitabi’l-Arabî, Beyrût 1415/1995.
- Zerkeşî, Bedruddin Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, (Tahk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim), Mektebetu Dâri’t-Turâs, el-Kâhire: ts.
- Zirikli, Hayruddin, *el-A’lam Kamusu’t-Teracim li Eşheri’r-Ricali ve’n-Nisai mine’l-Arabi ve’l-Must’ribine ve’l-Musteşrikin*, Daru’l-İlm li’l-Mellayin, Beyrut 2002.
- Ziyai, Ali Ekber, “Abdullah Bosnevî Efendi (ö. 1054/1644) ve ‘Sırr-i Yakîn’ Risalesi”, *Misbah*, Sonbahar 2014, Yıl 3, sayı 9, 81-95.
- Zukka, Abdurrahim Ahmed, “el-İtticâhu’l-İşârî fî Tefsiri’l-Kur’âni’l-Kerim, Mefhûmuhu ve Neş’etuhu ve Edilletuhu ve Şur ve Edilletuhu ve Şurûtuhu ve Davâbituh”, *el-Mecelletu’l-Urduniyye fî Dirâsâti’l-İslâmiyye*, cilt 3, aded 1.